Orangeriet

Orangeriet historik

Byggnader som avsetts för övervintring av känsliga och exotiska växter har varit vanligt förekommande vid slott och herrgårdar i Sverige sedan 1600-talet. Från slutet av 1600-talet kom ordet orangeri att få beteckna denna typ av byggnader.[12] Den äldsta bevarade övervintringsbyggnaden i Västmanland finns vid Strömsholms slott och dateras till 1680-talet. Redan på 1600-talet fanns också vid Tidö slott en liknande byggnad med uppvärmningsmöjligheter.[13] Temperaturen skulle vintertid hålla omkring +5 grader.[14] Med tanke på att växterna kunde besitta ett stort ekonomiskt värde var det inte ovanligt att en trädgårdsdräng bodde i eller i nära anslutning till orangeriet för att kunna sköta eldning då så krävdes. Under 1700-talet tycks antalet orangerier i anslutning till herrgårdarna i Västmanland ha ökat och Gäddeholms orangeri bör ses i ljuset av detta.

Redan i Olof Graus beskrivning av Gäddeholm från år 1754 finns beskrivet ett drivhus i den västra trädgården.[15] Då man studerar den karta över Gäddeholms mangård som upprättades 1780 (se figur x sidan x) kan man också konstatera att en byggnad benämnd som orangeriet finns belägen i samma läge som nuvarande orangeri.[16] En orangeribyggnad finns också avbildad på en målning från Gäddeholm av Gustaf Silfverstråle från omkring 1790. Då Linnerhielm i lyriska ordalag beskriver Gäddeholm i sina ”Bref under resor i Sverige” utgiven 1797 skriver även han om hur det i trädgården finns orangeri och drivhus.[17]

Figur. Silfverstråles avbildning av Gäddeholm från omkring 1790. Till vänster i bild syns orangeriet. Gavelfasaden som syns framför denna skulle möjligen kunna vara trädgårdsmästarbostaden.
Figur. Orangeriet vid 1900-talets början. Ett tak anas även direkt till vänster om byggnaden. Foto: K. Lewenhaupt, något beskuren. Ur: Lewenhaupt, Härmed några blad ur Gäddeholms historia.

[12] Andersson 2001.
[13] Sjökvist, Sköld 2007.
[14] Andersson 2001.
[15] Grau……
[16] Se figur x
[17] Linnerhielm 1797.

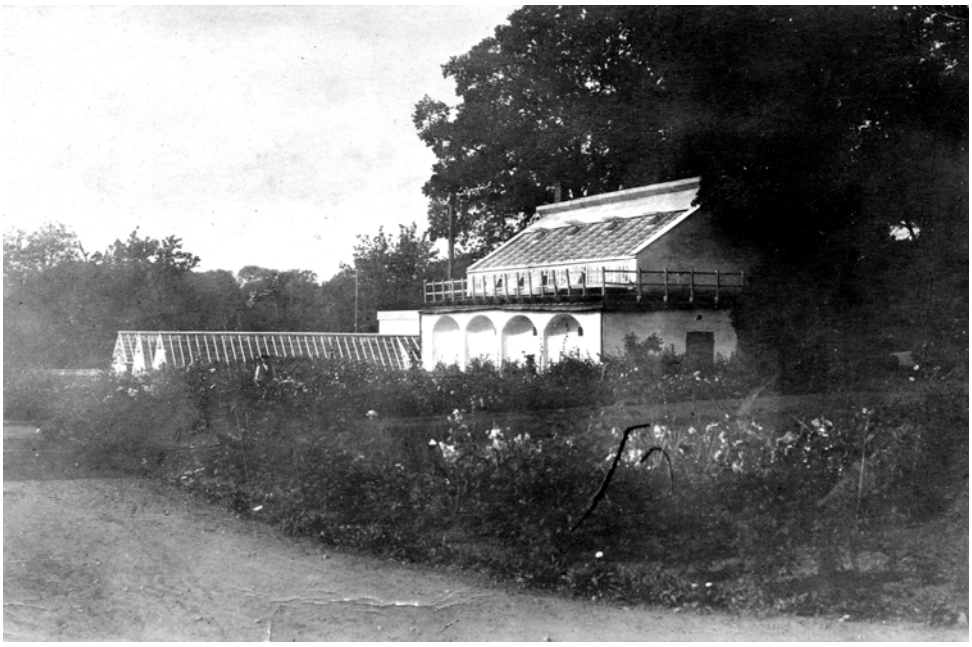

Figur. Orangeriet med överbyggnad och sadeltaksväxthus.

Figur. På denna flygbild daterad 1933 finns orangeriet, de tre sadeltakshusen/växthusen samt sammanbindningsbyggnaden med. Foto: K. Lorichs. VLM arkiv.

Figur. Flygbild över Gäddeholm daterad 1933 med orangeri, sadeltakshusen/växthusen samt sammanbindningsbyggnaden. Bilden är beskuren. Foto: K. Lorichs. VLM arkiv.

Av kartan från 1725 – 26 att döma fanns det då ingen byggnad i samma läge som nuvarande orangeri, varför man kan anta att byggnaden tillkommit någonstans mellan 1726 – 1780 (se figur x sidan x). Möjligen kan nuvarande orangerikällare ha ingått i det drivhus som Grau nämner och alltså vara uppförd redan före 1754. Den nuvarande byggnaden kan förstås också ha ersatt en äldre byggnad av ungefär samma storlek och

med samma placering, och i så fall vara uppfört senare än 1780. Uppgifter finns om att den tidigare befintliga överbyggnaden byggdes om under 1800-talet.[18]

Den nuvarande byggnadskroppen består enbart av orangeriets källare vilken tidigare var försedd med en överbyggnad som innehöll dels orangeri och dels bostadsrum för trädgårdseleverna.[19] Denna överbyggnad revs någon gång efter länsmuseets byggnadsinventering 1978, men de glasade partierna tycks ha försvunnit något tidigare.

Till orangeriet har även hört flera växthus, även kallade sadeltakshus, samt en skorstensförsedd sammanbindningsbyggnad. I arrendekontraktet från 1929 framgår att det gamla vinkastet då planerades byggas om till modernt ”sadelhus”. Man kan alltså anta att dessa uppförts någon gång efter 1929. Svegréus beskriver i sin ”Irstabygden förr och nu” hur handelsträdgården vid Gäddeholm omkring 1929 hade odling av grönsaker i tre längor växthus. Genom ett sinnrikt värmesystem kunde sparris odlas året om. I orangeriet fanns bland annat vindruvor och persikor.

På flygbilder över Gäddeholm daterade 1933 finns såväl de tre växthusen/sadeltakshusen som sammanbindningsbyggnaden med på fotografierna (se figur X). Även på den ekonomiska kartan från 1961 finns samtliga byggnader markerade. Då länsmuseet genomförde sin byggnadsinventering 1978 kvarstod emellertid endast orangeriet med överbyggnad och sammanbindningsbyggnaden varför man kan anta att sadelhusen revs någon gång mellan 1961 och 1978.

I beskrivningen till länsmuseets byggnadsinventering från 1978 nämns att orangeribyggnaden var uppförd i tegel med vitfärgad sprit- och slätputs. Taket täcktes med plåt och hade profilerade taksparrar. Själva orangeridelen av överbyggnaden var vid denna tid redan riven men bostadsdelen kvarstod.

Interört finns fotografier från den nu rivna bostadsdelen, vilka bland annat visar två kakelugnar av äldre modell, en rund och en fyrkantig. En enkel innerdörr med fyra speglar (så kallad fyrfyllningsdörr) och kammarlås återfinns även dokumenterad på bilderna.

[18] Andersson 2004.
[19] VLM byggnadsinventering Irsta.

Figur. Orangeriet som det såg ut i samband med länsmuseets byggnadsinventering i augusti 1978. Foto: A. Sigurdson, VLM arkiv.

Figur. Sammanbindningsbyggnaden som den såg ut i samband med länsmuseets byggnadsinventering i augusti 1978. Foto: A. Sigurdson, VLM arkiv.

Figur. Sammanbindningsbyggnaden som den såg ut i samband med länsmuseets byggnadsinventering i augusti 1978. Spåren efter de rivna växthusen/sadeltakshusen är tydliga. Observera skorstenen som var nödvändig för uppvärmningen av växthusen vintertid. Foto: A. Sigurdson, VLM arkiv.

Figur. Kakelugnar i bostadsdelen av orangeriet som de såg ut i samband med länsmuseets byggnadsinventering i augusti 1978. Foto: A. Sigurdson, VLM arkiv.

Figur. Fyrfyllningsdörr med kammarlås i bostadsdelen av orangeriet som de såg ut i samband med länsmuseets byggnadsinventering i augusti 1978. Foto: A. Sigurdson, VLM arkiv.
Figur. Ytterdörr till orangeribyggnaden, möjligen till bostadsdelen, i augusti 1978. Foto: A. Sigurdson, VLM arkiv.

Figur. Ytterdörr till sammanbindningsdelen som den såg ut i samband med länsmuseets byggnadsinventering i augusti 1978. Foto: A. Sigurdson, VLM arkiv.
Figur. Överbyggnaden till orangeriet med sättningsskador och putsbortfall i fasaden 1978. Foto: A. Sigurdson, VLM arkiv.

Nulägesbeskrivning orangeri exteriör och stomme

Byggnaden är endast en rest av det ursprungliga orangeriet som bestått i flera olika byggnader. Den rest som kvarstår är den tunnvälvda källaren av tegel. Exteriört präglas byggnaden av de fyra slätputsade nischerna på södra väggen. I nischerna finns även spår efter tidigare befintliga luckor. Byggnadens norra del är ingrävd i en backe.

Byggnadsdel	Material och utförande	Kommentarer
Grund	Natursten	
Väggar	Murat i natursten och tegel.	Tegelstorlek…
Fasad	Putsad med kalkbruk, KC-bruk och i viss mån rent cementbruk. I huvudsak är fasaden spritputsad men med vissa slätputsade detaljer.	I det sydvästra hörnet kan man ana en mer ursprunglig putsstruktur med runda korn i spritputsens ballast samt en slätputsad hörnkedja.
Tak	Byggnaden är uppförd med ett tunnvalv i tegel. Exteriört täcks endast en mindre del av taket med en plåttäckning, i övrigt fortsätter gräsmattan in över byggnaden.	Den överbyggnad som tidigare funnits revs efter byggnadsinventeringen 1978. Troligen på 1980-talet.
Dörr	Bräddörr med dubbla dörrblad, z-konstruktion samt smidda bandgångjärn.	Enligt tillträdessynen 1929 skulle dörrarna tjäras.
Övrigt	Takavvattning med runda böjar. Ankarjärn i x-form. Luckorna framför gluggarna saknas men gångjärnsstaplarna finns kvar.	Även i tillträdessynen 1929 nämns att byggnaden har takränna.

Orangeri östra fasaden

Fasaden har väggar i natursten med inslag av tegel, bland annat över dörröppningen. Putsen har dålig vidhäftning och stora inslag av lagningar med olika struktur från slätputs till spritputs. Teglet över dörröppningen är mycket frostsprängt. Puts av olika slag förekommer, såväl rent kalkbruk som bruk med cementinslag. Fasaden är avfärgad med tjocka färglager som kan vara kalkfärg. Färgen kritar men de tjocka rinningarna antyder ändå att det kan röra sig om en kc-färg. På grund av att färgen påförts tjockt och på ett dåligt rengjort underlag är vidhäftningen dålig. Underliggande putslager har en svagt gul kulör. Om det rör sig om en aktivt vald kulör eller föroreningar är osäkert. Tegelvalvet över öppningen är i dåligt skick med frostsprängt tegel och ett bruk där bindemedlet i princip helt lakat ur. På sydvästra hörnet syns spår av en äldre spritputs med runda korn i ballasten, samt en slätputsad hörnkedja. Dörren har dubbla dörrblad av bräder med z-konstruktion samt smidda bandgångjärn.

Figur. Orangeriets östra sida med puts som lagats vid ett flertal tillfällen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur. Dörr till orangeriets källare.
Figur. Detalj av gångjärn och gångjärnsstapel på dörren till orangeriets källare.

Figur. Teglet i valvet över dörröppningen är mycket frostsprängt och bindemedlet i bruket är urlakat.
Figur. Putsen är pålagd i tjocka lager med dålig vidhäftning samt har i viss mån urlakat bindemedel.

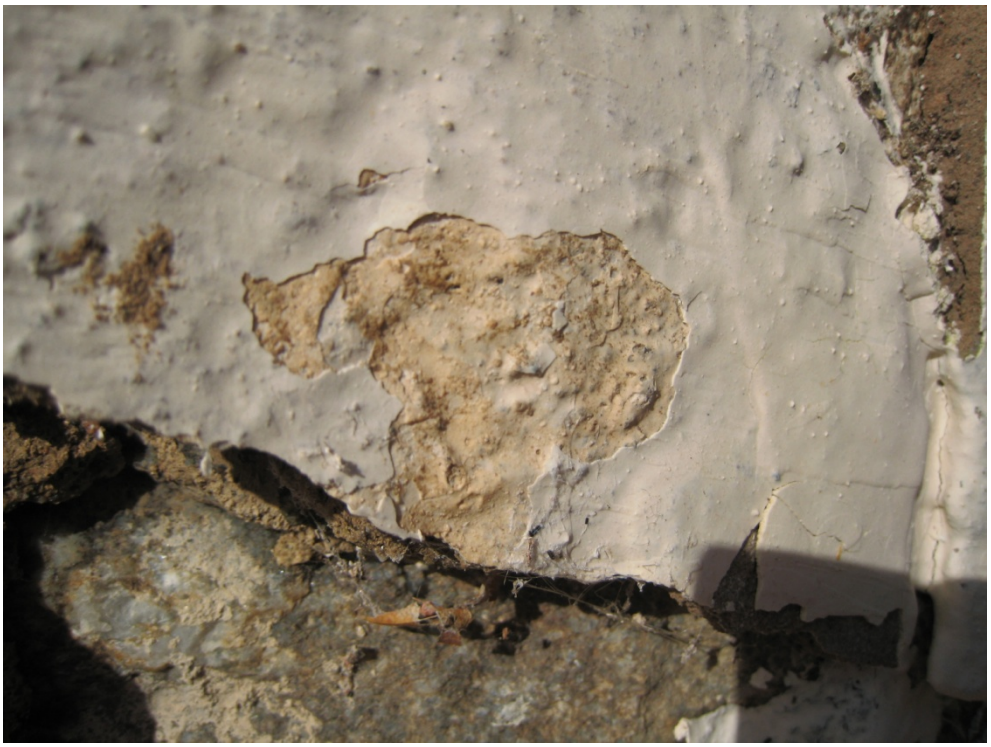

Figur. Under nuvarande vita kalkfärg finns en gul nyans. Det kan emellertid röra sig om en missfärgning.

Figur. Färgen har tjocka rinningar, vilket kan tyda på någon annan färgtyp än kalkfärg.

Orangeri södra fasaden

Väggar i tegel och natursten. Fasaden är putsad med en spritputs med relativt vassa stenar som ballast. Spritputsen tycks vara av KC-bruk och fäster dåligt vid underlaget. Fasaden utmärks av de fyra rundade nischerna vilka även de är spritputsade. I varje

nisch finns en glugg in till källaren. De kvarvarande gångjärnsstaplarna antyder att det tidigare suttit luckor för gluggarna. I fasaden finns även flera ankarjärn i kryssform med en stämpel, även den i form av ett X. Järnen är i några fall angripna av gravrost vilket även påverkar putsen runt om. Man tycks även ha gjort putslagningar kring ankarjärnen med ett hårdare bruk.

Figur. Orangeriet sett från söder.

Figur. Nischerna ¨
Figur. Glugg i em av nischerna med kvarvarande gångjärnsstaplar.

Figur. Nischer och vägg är putsade med samma finkorniga spritputs med vassa ballaststenar.
Figur. Detalj av ankarjärn med x-stämpel eller någon form av markering. Omkring ankarjärnet en lagning med cementbruk.

Figur. Detalj från en av nischerna som visar hur den nuvarande spritputsen har mycket dålig vidhäftning vid underlaget.
Figur. Ankarjärn med gravrostangrepp.

Orangeri västra fasaden

Den östra fasaden är till större delen nedgrävd i backen. De synliga delarna är av natursten med inslag av tegel. Teglet är mycket frostsprängt. Putsen är av olika karaktär på grund av lagningar och har mycket dålig vidhäftning. Murverket är i dåligt skick med urlakat bindemedel i fogarna.

Figur. Orangeriets västra del är till större delen ingrävd i backen.

Figur. Putsen har mycket dålig vidhäftning.

Figur. Fogarna saknar murbruk.

Orangeri överbyggnad och tak

Kvar av den gamla överbyggnaden finns endast en låg mur av tegel med tegelsten i dimensionerna 29x14x8 cm cirka. Liksom taket är denna mur avtäckt med galvaniserad, svartmålad plåt, troligen enkelfalsad. Hängrännor och stuprör av modernt utförande med rundade böjar. Taket täcker endast en del av byggnadens yttersta del, utanför den låga tegelmuren som kvarstår från överbyggnaden. I övrigt finns endast en gräsmatta. Detta faktum har lett till att det i det tegelvalv som är välvt över källaren finns oerhört mycket fukt. Denna fukt visade sig vid besiktningen i januari som stora mängder iskristaller på valvteglets yta.

Figur. Överbyggnaden är i mycket dåligt skick med frostsprängt tegel och saknar i vissa delar murbruk.

Figur. Plåttäckning av orangeriets sydligaste takfall.

Orangeri interiör

I byggnaden finns två tunnvälvda rum, ett större och ett mindre. Väggarna i det större, östligt belägna rummet, är murade med natursten upp till strax under fönstergluggarna mot söder, däröver vidtar tunnvalvet i tegel. Mot norr anas två igensatta runda öppningar i valvet. Tunnvalvet är i första hand murat i ett fiskbensartat mönster som anpassats omkring öppningar och igensatta öppningar. I det större rummet finns fyra kraftiga järnkrokar i taket och i det mindre, inre rummet finns fyra liknande krokar i taket. spår av putsning finns på väggar och valv, men i huvudsak är putsen nedfallen.
I det mindre, västligt belägna rummet är även den nedre delen av väggarna murad med tegel. Den nedre delen av muren, upp till strax under fönstergluggen, har muren gjorts tjockare vilket bildar en klack vid anfangen till valvet.

Figur. Interiör i orangeriets källare sedd mot öster och dörröppningen.

Figur. Inredningen i källaren är förmodligen rester från att den använts för rotfruktsförvaring. Upp till strax under fönstergluggarna är väggarna murade av natursten.

Figur. Valvet över källaren sett mot väster.

Figur. Det större rummet sett mot väster samt det innanförliggande mindre rummet. Det inre, mindre rummet sett mot öster.

Figur. Det inre, mindre rummet sett mot väster. Till skillnad från det större utrymmet så är även den nedre delen av väggarna murad med tegel.

Figur. Väggarna är tjocka samt försedda med gluggar mot söder.

Figur. Fönstergluggarna är försedda med järngaller.
Figur. Detalj av tegel i valvet.

Figur. Igensatt öppning i valvet mot norr. Spår efter uppvärmningsanordning??????
Figur. Igensatt öppning i valvet mot norr samt upphängningskrok i smide.

Orangeriets status

Orangeriet är idag i ett relativt dåligt skick. Då överbyggnaden revs tycks ingenting ha gjorts för att skydda det underliggande tegelvalvet från fukt. Detta har inneburit att det gamla, relativt porösa teglet innehåller en stor mängd fukt som fryser till is under de kalla månaderna. Risken för omfattande frostsprängning av teglet är överhängande.
Över ingången kan konstateras att bindemedlet i det kalkbruk som finns i murarna är mycket urlakat och består i vissa partier enbart av sand.
Putsen är generellt sett i dåligt skick och har olika hårdhetsgrad samt olika struktur.
Ankarjärnen är rostangripna vilket riskerar att spränga omgivande puts.

Figur. Det sydvästra hörnet med slätputsad hörnkedja och spritputs med runda stenar i ballasten.

Figur. Tegelvalvet över dörröppningen är mycket frostsprängt och fogbruket är i princip helt urlakat på bindemedel. I bildens nedre del syns hur endast sand återstår av delar av fogbruket.

Figur. I valvet anas en blank ishinna under vinterhalvåret.

Figur. De stora mängderna fukt i teglet leder till omfattande isbildning på vintern samt även vad som tycks vara kalkutfällningar.

Översiktliga förslag till åtgärder på orangeri

- Fuktproblemen måste ses över, vilket får ses som en relativt akut åtgärd. Exakt hur man löser detta bör granskas närmare. Om man beslutar sig för att uppföra ett skyddstak är utformningen av detta viktig. En tanke som bör finnas med är hur man förmedlar att det tidigare funnits en överbyggnad. Faran med ett tak kan vara att byggnaden ses som enbart en källare.

- Murarna och valvet bör även de säkras med tanke på att man på flera ställen kan se att bindemedlet i det sammanbindande bruket har lakats ur. Vid omfogning och eventuell ommurning av partier skall man använda sig av rent kalkbruk. Omfattningen på ommurning respektive omfogning måste utredas närmare.

- Vid en omputsning bör befintlig puts analyseras för att konstatera innehåll av cement etc. Man bör även titta närmare på hur man återskapar en äldre struktur på de spritputsade partierna samt vilka partier som skall vara slätputsade. En fingervisning om strukturen bör kunna fås på övre delen av det sydöstra hörnet där en del av hörnkedjan och vad som tycks vara ett äldre spritputsparti finns bevarat. Man bör sträva efter att kunna behålla den äldre putsen i möjligaste mån vid en restaurering. Cementlagningar kan emellertid ibland vara motiverade att avlägsna, då denna brukstyp är för hård för bakomliggande kalkbaserade puts. De kan även försvåra för möjligheten att återgå till en ren kalkfärg på byggnaden.

- Vid en avfärgning bör man i första hand använda sig av en kalkfärg typ gotlandskalk. Exakt typ av färg bör dock avgöras efter en putsanalys då det kan visa sig att tidigare använda färg- eller putstyper försvårar användandet av en ren kalkfärg.

- Ankarjärnen i fasaden behöver rostskyddsbehandlas och målas med en ren linoljefärg. Även järn i och omkring fönstergluggarna bör behandlas.

- Dörren bör friläggas i nederkant för att minska riskerna för rötskador, samt för att passage skall vara enklare. Man bör även tjära dörren.

- Vid ett eventuellt framtida byte av takavvattning bör rör med skarpa vinklar användas.

- Interiört har valvet varit putsat men detta är ingenting som är viktigt för byggnadens fortbestånd. Om man önskar använda byggnaden för verksamhet skulle det kunna vara möjligt att återgå till ett äldre utförande på denna punkt. Med tanke på teglets och fogarnas skick är det viktigt att använda ett kalkbruk som släpper igenom fukt och som inte är för hårt för det porösa teglet.

+